

TILSHUNOSLIKDA DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING TAHLILI

Rayhonova Gulnoza

O'zbekiston Milliy Universiteti

1-bosqich magistranti

rayhonovagulnoza83@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs tushunchasi va uning kelib chiqishi, o'zbek va jahon tilshunosligida diskurs tushunchasi hususidagi fikrlar va ularning mazmuni keltirib o'tilgan. Xususan badiiy diskurs atamasiga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: diskurs, matn, nutq, diskurs tiplari.

Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasi lingvistik atama sifatida o'tgan asrning o'rtalarida qo'llanila boshlandi. U dastlab gap yoki nutqda bog'langan va kelishilgan oqibat sifatida tushunilgan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda. Tilshunoslik sohasida diskursni turlicha talqin etishadi. Ko'pchilik tilshunoslar diskursni nutqiy faoliyat jarayoni hamda so'zlashish uslubi kabi mazmunlarda talqin etishadi. Diskurs lotincha "diskursus" – "muhokama" so'zidan olingan bo'lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya'ni muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil – isbotli bilim demakdir.

Tilshunoslikda u dastlab gap yoki nutqqa bog'langan va kelishilgan oqibat ma'nosida kelsa, tilshunoslikda murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda. Diskurs atamasining kelib chiqishiga nazar soladigan bo'lsak, V.G. Borbotko: "Diskurs ham matndir,

lekin u tilning kommunikativ birliklaridan - jumladan va ularning uzluksiz ichki semantik aloqada bo'lgan kattaroq birliklarga birlashmasidan iborat bo'lib, uni integral shakllanish sifatida qabul qilish imkonini beradi" – degan ta'rifni beradi. Bu ta'rifda matn va nutq tushunchalari, aslida, qo'shilib ketadi va uning muallifi nutq namunasi sifatida "roman matni" yoki "she'r" ni keltirishi bejiz emas. Shu bilan birga, bu yerda nutqning yaxlitlik va ichki uyg'unlik kabi muhim xususiyati qayd etilgan. Matn va nutq uchun umumiy bo'lgan ana shu sifatlar matn tilshunosligi lug'atida T.M. Nikolaeva, nutq atamasining eng muhim ma'nolarini ajratib ko'rsatdi:

- 1) izchil matn;
- 2) matnning og'zaki-so'zlashuv shakli;
- 3) dialog;
- 4) ma'no jihatdan bir-biriga bog'langan gaplar guruhi;
- 5) yozma yoki og'zaki".

N.D. Arutyunova, nutq bir vaqtning o'zida bir nechta hodisalarni ifodalaydi: "ekstralingvistik - pragmatik, sotsialmadaniy, psixologik va boshqa omillar bilan uyg'unlashgan izchil matn; voqea aspektida olingan matn; Maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq odamlarning o'zaro ta'sirida va ularning ong mexanizmlarida ishtirok etadigan tarkibiy qism sifatida. Lingvistik atama sifatida nutqning yanada kengroq va aniqroq ta'rifini V.Z. Demyankov, uni "bir nechta gapdan iborat bo'lgan ixtiyoriy matn yoki gapning mustaqil qismi" deb izohlaydi. Xarris tomonidan kiritilgan ushbu rasmiy cheklovga ushbu kontsepsiya doirasining muhim mazmunli tarkibiy qismlari bu erda qo'shiladi: nutq "ko'pincha, lekin har doim ham emas, ba'zi bir asosiy tushunchalar atrofida to'planadi; aktyorlar, predmetlar, holatlar, vaqtlar, harakatlarni tavsiflovchi umumiy kontekst yaratadi Nutqning ko'rib chiqilgan asosiy ta'riflarini biz uchun umumlashtirib, biz ushbu atamaning

ko'plab olimlar tomonidan baham ko'rilgan tarkibiy qismlarini quyidagicha qilib ajratib ko'rsatamiz:

- jumla va matndan kattaroq formatga tortish;
- minimal birliklar gaplar va matnlar emas, gaplar va nutqiy harakatlardir;
- suhbatdoshlarning ijtimoiy o'zaro ta'sirining mavjudligi;
- ma'ruzachi (muallif) va tinglovchi (tarjimon)ning ushbu o'zaro ta'sirida ishtirok etish;
- nutqiy harakatlarning ta'sirchanligi (ijrokorligi, voqea-hodisalari); - shakl, ma'no va harakat birligi;
- kommunikativ o'zaro ta'sirning ekstralingvistik omillarini hisobga olish;
- har bir diskursiv amaliyotning maxsus "aqliy dunyo"ga yoki kognitiv holatga muvofiqligi;
- tizim sifatida tilga nisbatan "uya" ("tildagi til").

Badiiy amaliyot va muloqot sohasida "diskurs" kontseptsiyasini ishlab chiqishimizni hisobga olib, tahlil qilish maqsadida fanning hozirgi rivojlanish darajasida nutqning amaliy ta'rifini shakllantiramiz. Demak, nutq deganda biz kommunikantlarning o'zlarining maxsus kontseptual dunyosi bilan ijtimoiy o'zaro ta'siri natijasida shakllangan og'zaki bayonotlar to'plamini tushunamiz, bu gaplarni hosil qilish va idrok etishning ekstralingvistik omillarini hisobga olgan holda amalga oshadi. Tarixiy jihatdan bu atama ilk bor amerikalik tilshunos Z.Xarrisning 1952-yilda nashr etilgan "Diskurs tahlili" nomli maqolasida qo'llanilgan. Ushbu maqolada u matn nima ekanligini qanday aniqlash mumkinligi haqidagi savolni ko'tardi. Z.Xarris tilde sintaksisdan bir pog'ona yuqori bo'lgan tizim mavjudligini, matn tushunchasi ham ushbu tizimga oid degan fikrni ilgari surgan. Diskurs tahlili, uning fikricha, tilning qoliplarini (strukturasini,) gapdan ko'ra kengroq elementlarda ko'rib chiqadi. U nutqni "muayyan vaziyatda bir yoki bir nechta shaxs tomonidan yozilgan yoki aytilgan bayonotlar ketma-ketligi" deb ta'riflagan.. Tilshunoslikda "diskurs" tushunchasi nisbatan yaqinda

o'rganila boshlandi. Biroq, faqat 1970- yillarga kelib, diskursiv tahlil alohida fan sohasiga aylandi. Bu davrda tilshunos olimlarning T.A.van Deyk, P.Chilton, U.Cheyf va boshqalarning ushbu konseptsiyaga doir asarlari nashr etilgan.

Diskurs tushunchasiga lingvistik yondashuvlar va uning mazmun-mohiyatini ochib berish borasida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.E.Chernyavskaya diskurs tushunchasini matn tushunchasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqib, quyidagi ta'rifni beradi: "Diskursni situatsion kontekst bilan chambarchas bog'langan matn(lar) sifatida tushunish kerak" deb ta'kidlaydi. Boshqa manbalarda diskursning janr kabi ekanligi, nutqiy janr – tipik tuzilishi, lisoniy vositalardan foydalanishning o'ziga xosligi, aniq adresatga qaratilganligi, ma'lum kommunikativ maqsad va ma'lumot yetkaza olishi, etiketlik kabi jihatlari bilan ajralib turuvchi nutq turi ekanligi ifodalanadi. Shuningdek, maxsus olib borilgan tadqiqotlarda diskursning ijtimoiy tabiati orqali publitsistik diskurs, siyosiy diskurs, ilmiy diskurs, badiiy diskurs, baholovchi diskurs kabi yangi tushunchalarning yuzaga kelganligi qayd etiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, talqin va izohlarning xilma-xilligi diskurs tushunchasining ko'p qirrali va keng qamrovli ekanligini yaqqol ifoda etadi. O'zbek tilshunosligimizda ham diskurs borasida lingvistik tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. U matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni bayon etadi: "Agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan "og'zaki" va "yozma" sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Shu bilan birga, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini esa bu xususiyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish biroz qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo'ladigan bo'lsa, erishilgan natija moddiy ko'rinish olishi kerak emasmi?"

Demak yuqorida umumiy ma'noda diskurs atamasiga va uning kelib chiqishiga doir izohlarga to'xtaldik.Xo'sh, unda badiiy diskurs nima ekan? Badiiy diskurs- badiiy asar orqali muallif-rassom va o'quvchi (tomoshabin, tinglovchi) o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida

shakllanadigan og'zaki bayonotlar yig'indisi bo'lib, bu gaplarni o'ziga xos tarzda idrok etish va avlodning estetik omillarini hisobga olgan holda yetkazib berishni ko'zda tutadi. "San'at asari" deganda estetik ahamiyatga ega bo'lgan va badiiy ijod mahsuli bo'lgan matn, predmet yoki hodisa tushuniladi. Shunday qilib, ushbu ta'rif badiiy diskurs atamasini adabiy matn, badiiy aloqa, badiiy ifoda va shu kabi toifalarning bir qator boshqa lingvo-estetik tushunchalari bilan yonma yon ishlatiladi. So'ngi paytlarda zamonaviy lingvistik tadqiqot materiallarida diskursning quyidagicha tiplari ajratilmoqda: pedagogik, siyosiy, tanqidiy, harbiy, diniy, iqtisodiy, ilmiy, o'quv, publitsistik, reklama va h.k. Ya'ni inson faoliyatining har qanday jabhasiga mansub bo'lgan diskurs turlari mavjud.

Yuqoridagi tilshunos olimlarning fikrlaridan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, diskurs bir paytning o'zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, hamda ushbu faoliyatning mahsulidir. Shuningdek, diskurs bu insonlarning o'zaro fikr almashinishi, muloqot qilishi, bir-biriga turli fikrlarni va ma'lumotlarni yetkazishi va ularni yetkazishda turli vositalardan foydalanishi, ikkala suhbatdosh uchun ham tushunarli bo'lgan jarayon hisoblanadi. Va yana, aynan badiiy diskursning o'zi his tuyg'ular va qadriyatlar almashinuvi amalga oshiriladigan nutq turidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Teun A. van Dijk (1997). Discourse Studies. SAGE Publications.
2. Norman Fairclough (2001). Language and Power (2nd edition). London: Longman.
3. Zellig S. Harris (1952). Discourse Analysis (Journal article). Linguistic Society of America
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent 2008.

5. Chudinov A.P. Politicheskaya Lingvistika: Ucheb posobie. Moskva: Nauka 2006.
6. Stepanov Yu.S. Alternative world, Discourse, Fact and the principle of Causality. Language and science of the end of the XX century: Collection of articles.
7. Yu. S. Stepanov Moscow: RSUH, 1995 Schiffrin Deborah (1994). Approaches to discourse. Oxford, England: Blackwell.